
Erfopvolging

Veranderingen in bezitsoverdracht in agrarische families (1945-1990)

Inleiding

Van oudsher zijn agrariërs en hun familieleden voor hun inkomen en de opvang van inkomensderving aangewezen geweest op privé-accumulatie van vermogen. Familieleden waren daarbij in economisch opzicht sterk aan elkaar gebonden. Niet zelden waren meerdere generaties economisch afhankelijk van de opbrengsten van het bedrijf, en betrokken in zowel de bedrijfsvoering als het daarmee verweven huishouden. Deze wederzijdse afhankelijkheid trad sterk op de voorgrond bij het verwerven van een bedrijf. Gebruikelijk was dat bedrijven binnen de familie werden overgenomen. Ook tegenwoordig is overdracht van generatie op generatie, meestal van vader op zoon, de belangrijkste manier waarop agrarische bedrijven worden verworven. Een meerderheid van de bedrijfshoofden van de honderdtwintigduizend agrarische bedrijven die Nederland momenteel rijk is, verkreeg het bedrijf door overname van ouders of schoonouders (Zwart 1990).

Voor de continuering van agrarische bedrijven en de maatschappelijke kansen van volgende generaties is overerving van familiebezit nog van kapitale betekenis. In de loop van deze eeuw, en in versterkte mate na de Tweede Wereldoorlog hebben zich echter ontwikkelingen voorgedaan die van invloed zijn geweest op het economisch functioneren van agrarische bedrijven, op het agrarisch familieleven en op de verwevenheid tussen beide sferen.

Processen van schaalvergroting, mechanisering en rationalisering (Verrips-Roukens 1982; Zwart 1990) hebben geleid tot een afname van het aantal agrarische bedrijven (Tabel 1), tot een toename van de gemiddelde bedrijfsomvang en tot een aanzienlijke produktiviteitsstijging. Belangrijk in het proces van modernisering van de landbouw waren de oprichting van landbouwcoöperaties en de verspreiding van de boerenleenbanken, waarbij al voor de oorlog een meerderheid van de agrariërs was aangesloten. De coöperaties en banken, waarbinnen op hun beurt schaalvergroting en

integratie optraden via het stichten van nationale organisaties, vormen een schakel tussen de individuele bedrijven en de markt. De oprichting kan worden gezien als een reactie op de toenemende afhankelijkheid van individuele bedrijven van de nationale en internationale markten voor inkoop van produktiemiddelen en afzet van produkten. In de naoorlogse periode nam ook de invloed van beslissingen van nationale en supranationale overheden toe, onder meer door de oprichting van een gemeenschappelijke EG-landbouwmarkt, uniformering van landbouwprijzen, onderzoek en voorlichting, heffingen en subsidieregelingen (Verrips-Roukens 1982, 156; Knippenberg & De Pater 1988, 108; Zwart 1990, 9).

Tabel 1. Aantal agrarische bedrijven in Nederland (1949-1993) (x 1000)

1949	489	1970	185
1950	410	1975	163
1955	319	1980	145
1960	301	1985	136
1965	264	1993	120

Bron: CBS (1989, 90; 1993, 12)

Als gevolg hiervan raakten agrarische bedrijven meer en meer afhankelijk van en verweven met complexe netwerken op regionaal, nationaal en internationaal niveau. De directe onderlinge afhankelijkheid verminderde. Dit geldt ook voor de betrokkenheid van familieleden bij de bedrijfsvoering. Het traditionele bedrijf waarop soms drie generaties van familieleden samenwerkten en waar in veel gevallen ook nog personeel aanwezig was, heeft geleidelijk aan plaatsgemaakt voor gezinsbedrijven, waar vrijwel al het werk wordt verricht door de eigenaar en diens partner. Tegelijkertijd is de verwevenheid van bedrijfsvoering en huishouden van karakter veranderd. Zowel ruimtelijk als financieel is een duidelijker markering tussen deze sferen ontstaan, en er is een toename van bijzondere juridische bedrijfsvormen (Zwart 1990).

Behalve deze economische processen is ook de toenemende greep van de overheid van invloed geweest op de bedrijfsvoering en het huishouden van agrarische families. Hierboven werd reeds gewezen op het belang van beslissingen van nationale en supranationale overheden op de bedrijfsvoering. Twee andere aspecten van overheidsingrijpen die hier van belang zijn, zijn veranderingen in wetgeving op het gebied van erfrecht, en de uitbreiding van de verzorgingsstaat.

De belangrijkste wijziging binnen het erfrecht in de loop van deze eeuw is de begunstiging van de langstlevende echtgenoot ten koste van kinderen.

Die wijziging weerspiegelt een verschuiving in de manier waarop de meeste mensen voorzien in hun levensonderhoud. Vanaf de tweede helft van de vorige eeuw is loonarbeid voor een steeds groter deel en privé-bezit voor een steeds kleiner deel van de bevolking de primaire bron van inkomen geworden (Wilterdink 1984). Door die ontwikkeling is overerving minder bepalend geworden voor de maatschappelijke kansen van volgende generaties. Die worden tegenwoordig in sterke mate bepaald door het behaalde opleidingsniveau. Indirect is economisch kapitaal van belang gebleven. Verschillen in bezit van economisch kapitaal verklaren deels de verschillen in onderwijsloopbanen (Van der Ploeg 1993, 65). Maar voor het verdere verloop van hun leven werden steeds minder mensen afhankelijk van een erfenis, deels ook wegens de stijging van de gemiddelde leeftijd, waardoor mensen gemiddeld pas op veel latere leeftijd dan vroeger erfenissen verwierven (De Regt 1991).

Ten tweede is de uitbreiding van de verzorgingsstaat van belang geweest. In de vorige eeuw was particuliere vermogensaccumulatie praktisch de enige methode zich te wapenen tegen toekomstige inkomensderving. Wie niet beschikte over privé-bezit was in gevallen van nood eenzijdig aangewezen op anderen (Wilterdink 1984; De Swaan 1989). Privé-bezit van produktiemiddelen en ander vermogen (bijvoorbeeld woonruimte en spaargeld) vormde dus niet alleen een bron van inkomen voor de opeenvolgende generaties van agrariërs, maar fungeerde ook als voorzorg tegen de risico's van inkomensderving, zoals door ouderdom, ziekte, invaliditeit, tegenvallende oogst of een overlijdensgeval.

Maar ook in dit opzicht nam het belang van privé-bezit af. In de loop van deze eeuw zijn, eerst geleidelijk en na de Tweede Wereldoorlog in versneld tempo, diverse verzekeringstelsels tot stand gekomen. Door persoonlijke levensverzekeringen, collectieve pensioenvoorzieningen en sociale verzekeringen en voorzieningen zijn mensen tegenwoordig gedekt tegen de risico's van inkomensderving door ziekte, arbeidsongeschiktheid, werkloosheid, ouderdom en overlijden.

Zulke verzekeringen zijn aangeduid als 'semi-privévermogens', omdat ze voor personen functies hebben die overeenkomen met die van privé-vermogen, maar geen vrij overdraagbare goederen vertegenwoordigen (Wilterdink 1984, 45). Het minst privé zijn de verzekeringen en voorzieningen die vallen onder het stelsel van sociale zekerheid. Het stelsel is nationaal, collectief en dwingend van karakter. De kleine burgerij, waartoe de boeren uit de periode rond de eeuwwisseling gerekend kunnen worden, verzette zich het langst tegen de collectieve en verplichte accumulatie van overdrachtsvermogen. Zij hechtte sterk aan autonomie en zag in het gecollectiviseerde alternatief voor de voorzorgfuncties van privé-besparingen nu

juist een 'uitholling' van persoonlijke 'voorzorg en verantwoordelijkheid' (De Swaan 1989, 173-175). Specifieke regelingen voor deze klasse kwamen dan ook pas laat tot stand en boden minder bescherming dan vergelijkbare regelingen voor loontrekkers. Op grond hiervan valt ook te begrijpen dat tot ver in de jaren vijftig de 'voorzorgfunctie' van privé-accumulatie van vermogen nog sterk op de voorgrond trad bij bedrijfsovernames. Dan moest bijvoorbeeld een evenwicht gevonden worden tussen de oudedagsverzorging van de oudste generaties en de economische positie van de beoogde opvolger.

Vraagstelling en onderzoek

De vraag is nu wat deze ontwikkelingen voor gevolgen hebben gehad voor de manieren waarop agrarische bedrijven worden verkregen. Zoals gesteld is overdracht van generatie op generatie nog steeds de belangrijkste methode. Die overdracht vindt tegenwoordig echter, in vergelijking met de eerste jaren na de oorlog, plaats binnen een gewijzigd kader. Bedrijven zijn bijvoorbeeld meer vermogen gaan vertegenwoordigen en worden rationeler beheerd; het aantal familieleden dat afhankelijk is van de opbrengsten van het bedrijf is gedaald; collectieve oudedagsvoorzieningen hebben het treffen van individuele voorzorgsmaatregelen voor de oude dag minder dringend gemaakt; en wijzigingen in het erfrecht hebben in theorie het geldelijk bevoordelen van een beoogd opvolger moeilijker gemaakt.

In dit artikel wordt een gevalstudie van een agrarische familie rond het thema erfopvolging gepresenteerd. De informatie is verzameld door interviews met zeven leden van drie verschillende generaties van eenzelfde familienetwerk (zie schema 1). Op basis van die informatie worden verschillende trends in manieren van overerving van familiebedrijven beschreven en geanalyseerd. Zowel wat betreft de regionale herkomst (De Achterhoek) als de aard en omvang van het familiebedrijf (gemoderniseerd vee-teeltbedrijf) is deze gevalstudie niet representatief in statistisch opzicht. De veranderingen die aan de hand van het familienetwerk worden beschreven zijn echter wel typerend voor trends in ontwikkelingen in overerving van agrarische bedrijven. Zo zijn vader-zoon maatschappen in de landbouw nog niet algemeen verbreid, maar zij komen wel steeds vaker voor. Zo'n maatschap kan worden opgevat als een eigentijdse voorbereiding op een zo soepel mogelijke bedrijfsoverdracht van generatie op generatie (vgl. Zwart 1990, 83).

Deze studie is onderdeel van een breder onderzoek naar veranderingen sinds de jaren dertig van deze eeuw in economische relaties tussen familieleden uit drie verschillende sociaal-economische klassen: zelfstandigen (agrariërs en winkeliers), werknemers en leden uit de hogere middenklasse.

Het onderzoek sluit aan bij de hernieuwde aandacht voor economische bindingen tussen familieleden. Van economische bindingen is sprake voorzover mensen van elkaar afhankelijk zijn in de bevrediging van materiële behoeften. In relaties tussen familieleden gaat het daarbij in concreto om geld (financiële hulp: giften, leningen en erfenissen) en goederen (hulp in natura: het verschaffen van voedsel, kleding, huisvesting en gebruiksvoorwerpen). Economische bindingen vormen een aspect van de relaties tussen familieleden. In relaties tussen familieleden is immers ook sprake van dienstverlening (huishoudelijk werk, verzorging, verpleging, oppas e.d.) en emotionele contacten (aandacht, psychische steun, gezelligheid, intimiteit, e.d.).

De familie Ensink

Gedurende mijn onderzoek heb ik met zeven leden van de familie Ensink gesproken. Eerst met Mark Ensink en zijn vrouw Rinie, vervolgens met hun ouders en tenslotte met één van hun kinderen. Alle respondenten groeiden op binnen een agrarisch gezin. Aan de hand van dit familienetwerk kan zichtbaar gemaakt worden dat macro-veranderingen (markt, staat) binnen eenzelfde netwerk verschillende, deels tegengestelde, ontwikkelingen tot gevolg kunnen hebben. Aan de ene kant ('links' in het schema) is sprake van het ontstaan van een groot en modern 'koploperbedrijf'. Aan de andere kant ('rechts' in het schema) zijn de twee oorspronkelijke bedrijven verdwenen.

Schema 1. Netwerk Familie Ensink

	Fam. Ensink	Fam. Overmars	Fam. Karnebeek	Fam. Hiddink
<i>Generatie 1:</i>				
kinderen:	6	2	8	4
bedrijf:	eigendom	eigendom	eigendom	pacht

Generatie 2: **Grootouders Ensink** **Grootouders Karnebeek**

	M 1917*	V 1926*	M 1922*	V 1923*
	(Erik)	(Corine)	(Folkert)	(Mineke)
getrouwd:	1948		1948	
kinderen:	2		6	
overname:	1952	1976		1958
	14 ha	11 ha		7 (+ 5)

Generatie 3: **Familie Ensink**

	M 1949*	V 1953*
	(Mark)	(Rinie)
getrouwd:	1972	
kinderen:	3	
V/Z-maatschap:	1972	
overname:	1982	
M/V-maatschap:	1990	
omvang:	37 ha	
waarde:	> 5 miljoen	

Generatie 4: **Kinderen familie Ensink**

M 1973 (Erik jr.)*
M 1977 (Dennis)
V 1986 (Laura)

* Respondenten

Het ontstaan van een koploperbedrijf

De ouders van Mark Ensink zijn afkomstig van, naar de huidige maatstaven gemeten, kleine tot middelgrote gemengde bedrijven, en uit gezinnen met zes respectievelijk twee kinderen. Erik Ensink en zijn vrouw Corine Ensink-Overmars werkten na de lagere school allebei op het bedrijf van hun ouders, tot zij in 1948 trouwden en een gezin vormden dat inwoonde bij de ouders van Erik Ensink.

Na de lagere school ging ik werken op het bedrijf. Het was niet vanzelfsprekend, er gingen er ook werken op de fabriek. Maar toen was 15 hectare nog een heel bedrijf. Nou is dat niks, maar toen wel. We hadden kippen, varkens en koeien, en een café. Dat stelde niet zoveel voor. Twee, driehonderd gulden in het jaar. Het was in die tijd twintig borrels voor een gulden. Vaak had je nog een knecht, en een meid, maar hier niet. Mijn broer werkte hier, en gedeeltelijk bij een andere boer. En de zusters die gingen buitenshuis werken. (Erik Ensink)

Wij hadden thuis een volkomen ander bedrijf dan dat wat we hier hebben. Wij hadden een kleiner bedrijf, het was maar 11 ha. En we hadden er toch nog een stuk of twee, drie arbeiders op. Vroeger sprak je dan van dagloners. Tegenwoordig is dat een medewerker. Dat had een oorzaak. Mijn vader had reuma, hij kon slecht lopen. Hij had een soort veredelingsbedrijfje, een boomgaard, met 130 vruchtbomen, en een stuk of zes koeien, dat was eigenlijk heel weinig. Hij zei altijd: die koeien die hebben we wel, maar daar kan ik geen dagloner van betalen. Maar hij had wel kippen. En groenteteelt erbij. En dat bracht eigenlijk het geld in het laatje. (Corine Ensink-Overmars)

In de naoorlogse periode werd enige jaren na het huwelijk het bedrijf van de ouders van Erik Ensink overgenomen. Bij die overname werd een deel van de grond van het bedrijf afgestaan aan een broer van Erik Ensink. Het echtpaar had inmiddels een kind (Mark) gekregen, en de drie generaties leefden onder één dak en voerden een gezamenlijk huishouden. Een belangrijke verandering in die tijd was dat in het bedrijf zowel als in het huishouden gewerkt ging worden met een boekhouding, die werd gevoerd door Corine Ensink. Dit maakte een begin van een meer rationele bedrijfsvoering mogelijk:

Kijk, het zat financieel heel makkelijk bij ons thuis. Mijn vader had altijd een uitgewerkte boekhouding. En ik dacht: dat wil ik later ook hebben. Dus toen zag ik al gauw waar hier de inkomsten veel te klein waren, ondanks dat het bedrijf eigenlijk groter was. (Corine Ensink-Overmars)

Na een matige doch gestage groei gedurende de jaren vijftig en zestig, waarin door ruilverkaveling het aantal kavels van 24 werd gesaneerd tot

drie grote blokken buiten de dorpskern, brachten vooral de jaren zeventig grote veranderingen met zich mee. Allereerst gingen Erik Ensink en zijn zoon Mark in 1972 een maatschap aan, toen duidelijk was dat Mark het bedrijf later zou overnemen. Enige jaren later, in 1976, werd het bedrijf van de ouders van Corine Ensink-Overmars overgenomen, nadat dit eerst tien jaar verpacht was geweest aan derden. Tegen die tijd bedroeg het grondoppervlak van het bedrijf zo'n 27 à 28 hectare en had men de beschikking over twee woonboerderijen: één in de dorpskern, die onderdak bood aan de verschillende generaties van de familie Ensink, en één op een gedeelte van het bedrijfsterrein buiten het dorp, waar de ouders van Corine Ensink-Overmars tot aan hun dood geleefd hebben.

In die jaren van samenvoeging en schaalvergroting trad ook een verdere rationalisering en intensivering van de bedrijfsvoering op. Moderne landbouwwerktuigen werden aangeschaft, en in zowel 1973 als 1978 werden grote box-stallen aangebouwd. Terwijl in de omtrek veel bedrijven verdwenen of werden samengevoegd, boerde de familie Ensink goed. Toen in 1982 de oudere generatie uit de maatschap stapte, en het bedrijf door Mark Ensink werd overgenomen, bedroeg de waarde van het bedrijf al zo'n 2½ à 3 miljoen gulden.

In die periode kreeg men ook steeds meer te maken met regelgeving van overheidswege:

Je kunt je bedrijf niet runnen zonder hinderwetvergunning, zonder deze vergunning, zonder die vergunning, dus je hebt je te houden aan gemeentelijke regels. Maar je hoeft niet persoonlijk een vestigingsvergunning of iets dergelijks te hebben. Althans, nu nog niet, maar wat het over tien jaar is dat weet ik niet. (...) Ja, het wordt met de dag slimmer. Je merkt het duidelijk. Je hebt nu een melkquotum, en een mestquotum, en dan heb je twee dingen waar je aan vast zit, dus dan kan je niet zeggen ik ga nog eventjes dit of dat doen. Je bent wel zo beperkt in de uitoefening van je beroep. (Mark Ensink)

Inmiddels is de nieuwe eenheid uitgegroeid tot een zeer welvarend 'koploperbedrijf', met een bedrijfsoppervlak van 37 ha en 140 stuks vee, waarvan 85 koeien en de rest jongvee. Een jaar voor de gesprekken plaats vonden werd op het terrein buiten het dorp een nieuw woonhuis gebouwd, dat voor f350.000,- is verzekerd, en toch 'uit de lopende rekening' kon worden gefinancierd. Daar wonen Mark en Rinie Ensink(-Karnebeek) nu met hun drie kinderen.

Bij gebrek aan opvolging

Ook de ouders van Rinie Ensink-Karnebeek zijn afkomstig van kleine tot middelgrote agrarische bedrijven. Vader Folkert Karnebeek komt uit een gezin van acht kinderen. Zijn ouders hadden in zijn jeugd een boerderij van ongeveer acht hectare, met aanvankelijk enkele koeien en een stuk of twintig varkens. In de jaren twintig en dertig leefde het gezin van productie voor eigen consumptie en de opbrengst van de verkoop van melk en varkensvlees.

Mijn vader was boer en hij had acht kinderen. Het was geen grote boerderij: dat was vroeger niet. De kinderen thuis die gingen uit werken. Vaak ook bij een boer. Dat was vaak vroeger. Dan had je geen keus. Die boerderij was ongeveer acht hectare. Melkkoeien en een paar varkens. Vroeger hadden een heleboel mensen niet veel meer dan acht koeien. Mijn vader was wat kleiner. Die had er zes, en twintig varkens. En dan hadden ze al heel wat. Dat is later gegroeid naar meer. In mijn jeugd was het zo. Het is niet veel groter geworden. Mijn broer zit er nu nog, maar die is er mee gestopt. Die is ouder als ik. (...) Er werd bijna niets gekocht. Het brood werd vroeger zelf gebakken. Het meel moest je wel kopen ja. Er werd ook graan verbouwd, maar dat was bedoeld voor de veehouderij. Ja, daar had je dus stro van, dat de varkens het stro in konden. (Folkert Karnebeek)

Na het voltooien van de lagere school is Folkert Karnebeek op dertienjarige leeftijd het huis uitgegaan. Tot zijn trouwen werkte hij als boerenknecht tegen kost en inwoning en een salaris van ongeveer honderdvijftig gulden per jaar bij boeren in de buurt van de boerderij van zijn vader. Van zijn broers en zussen was in die jaren altijd wel iemand thuis om mee te helpen op de boerderij, maar de meesten brachten hun tienerjaren door zoals Folkert. En net als hij zijn beide zussen en de meeste van zijn broers in het agrarische vak verder gegaan.

Het bedrijf van de ouders van Folkert Karnebeek is door één van zijn oudere broers overgenomen. Zelf is hij na zijn trouwen in 1948 samen met zijn vrouw Mineke gaan inwonen bij zijn schoonouders, het echtpaar Hiddink. Deze hadden in die tijd een boerderij van ongeveer twaalf hectare, waarvan vijf hectare bosgrond. Over het ontstaan van dit bedrijf vertelt Mineke Karnebeek-Hiddink het volgende:

Ze zijn hier begonnen. Ze hadden een klein boerderijtje en dat was van de Baron, daar betaalde je pacht van. Dat was vroeger. En dan kon je hier wonen hè. Het huis is in 1921 gebouwd. Het is hier allemaal bos geweest. Het is speciaal voor hun gebouwd. Daar was deze grond ook van. En toen is de grond ontgonnen. Later heeft hij hierachter zelf met hulp van anderen ook nog grond ontgonnen. In het begin hadden ze een heel klein beetje. Een paar koeien en een paar varkens. Daar begonnen ze mee. En een paar kippen. En dan moest hij ook nog

wel naar de Baron toe, helpen daar, in de tuin. Dat heeft mijn vader in het begin gedaan. Ze hebben het niet zo makkelijk gehad. Een klein bedrijf. Ze hadden van alles zelf een klein beetje. We leefden van wat wij zelf produceerden. En dan werd er een varken geslacht in de winterdagen. Maar er moest zuinig mee omgesprongen worden. Zo was het vroeger overal hè. In het voorjaar kreeg je soms wel eens een ei, als de kippen goed legden. In de jaren dertig is het heel slecht geweest. Toen was het niet zo rooskleurig. Maar ze hebben zich er toch doorheen geworsteld. Hard werken en zuinig zijn. Dat kun je je niet meer voorstellen hoe zuinig ze toen moesten leven hè. (Mineke Karnebeek-Hiddink)

Van de vier kinderen van het echtpaar Hiddink is alleen Mineke in het boerenvak terecht gekomen. Zij heeft haar hele leven gewoond op de boerderij waar zij nu samen met haar man Folkert leeft. Vanaf de geboorte in 1949 van het eerste van de zes kinderen woonden drie generaties onder één dak: het echtpaar Karnebeek-Hiddink, hun kinderen, de jongste broer van Mineke Hiddink en haar ouders. Het werk in huis en op de boerderij werd aanvankelijk verricht door de vier volwassenen, die daarbij soms werden geassisteerd door de jongste broer van Mineke en later een neef.

Na het overlijden van de vader van Mineke Hiddink, in 1953, gingen zowel het pacht- als eigendomsrecht over op haar moeder.¹ Toen deze in 1957 recht kreeg op AOW deed zij op aanraden van de boekhouder de rechten over aan Folkert en Mineke. Rond die overdracht werden ook het recht op inwoning en verzorging en de verdeling van de erfenis notarieel geregeld.

Een jaar later, in 1958, kocht het echtpaar Karnebeek-Hiddink voor dertigduizend gulden, die van de Boerenleenbank werd geleend, de boerderij en de grond van de Baron. Naast zeven hectare cultuurgrond was het echtpaar ook verplicht vijf hectare bosgrond over te nemen. Dat gedeelte werd enige tijd later verpacht aan de Heidemij. Met de opbrengst kon de vervallen boerderij opgeknapt worden.

In de loop van de tijd is het bedrijf nauwelijks gegroeid. Hiervoor zijn verschillende redenen aan te geven. Allereerst was het bedrijf eind jaren vijftig relatief klein en is er, vanwege het feit dat het bedrijf van de ouders van Folkert door zijn broer werd overgenomen, nooit uitzicht geweest op samenvoeging met een ander bedrijf, zoals in het geval van de familie Ensink-Overmars. Een andere factor is mogelijkwerwijs de financiële last van de lening bij de Boerenleenbank, die dertig jaar lang op de bedrijfsbegroting stond. De belangrijkste reden is wellicht het feit dat binnen het gezin geen opvolger voorhanden was. Van de zes kinderen, vier meisjes en twee jongens, zijn er twee verder gegaan in de agrarische sector: dochter Rinie en de oudste van de beide zoons. Die laatste is getrouwd met de dochter van een boer en bezit een moderne ruilverkavelingsboerderij

van ongeveer vijftig hectare. Folkert over dit gebrek aan mogelijke opvolgers: 'Dit bedrijf is ook niet gegroeid. Ik boer niet zoveel meer, en we hebben ook geen opvolger. En dan taktelt het vanzelf af'.

Juist om die reden is eind jaren zeventig wellicht besloten een begin te maken met de afbouw van het bedrijf. In die tijd kregen kleinere bedrijven de verplichting opgelegd melk in een tank in plaats van in de traditionele melkbussen aan te leveren.

Maar dat melken hadden we niet meer sinds 1980. Een klein bedrijf moest toen zelf een tank aanschaffen. Je moest alles zelf doen. Dat deed de zuivelfabriek niet. De grote bedrijven wel. Als die zoveel melk leverden, dan werd er een tank geplaatst. Wij kwamen op onkosten van 30.000 gulden. Niet alleen de tank, maar alles wat erbij komt. Wij waren klein behuist, en je moest een stukje aan laten bouwen waar je die tank in kon zetten. En de afvoer. Het was verplicht, want het werd niet meer opgehaald in die bussen. We zeiden: we doen die koeien weg. (Folkert Karnebeek)

Een jaar voor de gesprekken plaatsvonden is het eigenlijke bedrijf opgeheven. De jongste, nog thuiswonende zoon heeft de boerderij en een hectare grond overgenomen. Twee hectare grond zijn verkocht en met de opbrengst zijn schenkingen aan de vijf andere kinderen gedaan. Op de resterende weidegrond graast vanaf het voorjaar tot het najaar jongvee van andere boeren, die hiervoor betalen. Behalve van de inkomsten uit dit 'inscharen' leeft het echtpaar van de AOW, de verkoop van vlees van enkele varkens en spaartegoeden. Daarnaast hebben zij tot hun dood recht op gratis inwoning in de boerderij.

'Traditionele' erfopvolging

In het gebied waar het onderzoek werd uitgevoerd was het van oudsher gebruikelijk dat bedrijven, als zij werden voortgezet, binnen de familie werden overgenomen. Meestal was de nieuwe eigenaar de (oudste) zoon uit het gezin van de oorspronkelijke eigenaar (vgl. Zwart 1990). Bij zo'n overname zijn analytisch drie soorten van transacties te onderscheiden, die in werkelijkheid nauw met elkaar verweven zijn. Allereerst gaat het om een markt-economische transactie, waarbij produktiemiddelen tegen betaling van eigenaar veranderen. Ten tweede gaat het om een sociaal-economische transactie, die is ingebed in de sociale en economische verhoudingen en afhankelijkheden binnen de familie. Tenslotte vindt een overname plaats binnen de wettelijke kaders betreffende bezitsoverdracht binnen de familie, koop en verkoop op de markt, en de plicht tot onderlinge verzorging.

In de loop van deze eeuw is opvolging binnen de familie de belangrijkste manier gebleven waarop bedrijven van eigenaar veranderen. Gewijzigd zijn het relatieve belang van de onderscheiden dimensies, en de manier waarop zij met elkaar verweven zijn. De verschillende veranderingen zullen worden beschreven op basis van de gesprekken die zijn gevoerd met leden van de families Ensink en Karnebeek.

Het verzorgingscontract

Zoals beschreven is het bedrijf van Mark Ensink en zijn vrouw Rinie Ensink-Karnebeek ontstaan na samenvoeging van de bedrijven van de grootouders van Mark Ensink. Deze bedrijven werden in 1952 en 1976 door zijn ouders overgenomen. De overname in 1952 verliep van vader op zoon, zoals dat een generatie eerder ook het geval was geweest.

De gang van zaken bij de overname in 1952 is in veel opzichten typerend voor de manier waarop in deze periode in het onderzoeksgebied bedrijven aan een volgende generatie werden overgedragen. Het bedrijf bestond op dat moment uit 19 ha grond (f1.600 à f1.700 per hectare), bebouwing (woonhuis en stallen), een café aan huis, tien koeien, ongeveer honderd varkens en een paar honderd kippen. Uit de gesprekken komt naar voren hoe aan de verschillende belangen die bij de overname een rol speelden, recht werd gedaan.

Het eerste dat opvalt is dat de overname plaatsvond op het moment dat de ouders van Erik Ensink nog in leven waren. Zij verloren daarmee in principe hun middelen van bestaan, hun huis, en de zeggenschap over de bedrijfsvoering. Voor hun levensonderhoud, onderdak en verzorging bij mogelijke gebreken en tekorten op latere leeftijd, zouden zij afhankelijk zijn van de opbrengst van de verkoop, en de inspanningen van hun kinderen, volgens de toen geldende wettelijke regels van onderhoudsplicht. Bekend is echter dat die onderhoudsplicht lang niet altijd werd nagekomen. In de gesprekken werden verhalen opgevoerd over gevallen waarin, zelfs wanneer de wettelijke onderhoudsplicht nog eens werd ondersteund door een schriftelijk zorgcontract tussen ouders en kinderen, ouderen aan hun lot werden overgelaten.

Dit is de reden dat de feitelijke overname bij veel agrariërs pas plaats vond na het overlijden van de eigenaar. Op die manier behield deze een machtspositie binnen het bedrijf en controle over bestaansmiddelen waarvan men afhankelijk was.² In zulke situaties konden zich conflicten voordoen tussen de eigenaar en degene die inmiddels de dagelijkse leiding over het bedrijf voerde, niet alleen over de bedrijfsvoering maar over tal van aspecten van het dagelijks leven.³ Bovendien konden zich bij overlijden van de eigenaar problemen tussen familieleden voordoen, vooral wan-

neer geen notariële aktes waren opgesteld. De 'bereidwilligheid' van familieleden kon dan gemakkelijk omslaan in het tegendeel, vooral in economisch moeilijke periodes, waarin familieleden sneller geneigd waren aanspraken te realiseren. Hierdoor kon het zelfs voorkomen dat bedrijven niet langer als zelfstandige eenheden konden blijven voortbestaan.

Bij de familie Ensink werd echter een andere oplossing gevonden, die ook bij veel andere bedrijven in de omgeving werd toegepast. De overname werd in een vroeg stadium notarieel geregeld, en in het contract werden verschillende zaken opgenomen. Drie punten zijn van belang. Allereerst werd vastgelegd dat elke waardevermeerdering die na de overname zou optreden volledig ten goede zou komen aan de nieuwe eigenaar, Erik Ensink. Op die manier werd een eventuele meerwaarde van het bedrijf afgeschermd tegen financiële aanspraken van generatiegenoten die geen arbeid voor het bedrijf verrichtten, maar wel mede-erfgenamen waren.

Je komt allemaal bij elkaar, en dan zeg je wat je van plan bent, en de notaris komt erbij. Vroeger was het zo: de kinderen die in huis bleven, die moesten vaak de oude mensen dan verzorgen tot het laatst toe. Het recht van bewoning en een verzorgingsplicht. Dat werd met geld gewaardeerd. De notaris maakt er een rapport van op en dan ben je eigenaar. (Erik Ensink)

Ten tweede werd bij de overname een aantal soepele financiële regelingen getroffen. De broer van Erik Ensink kreeg een stuk grond (vijf van de negentien hectare), en zijn zusters kregen een financiële vergoeding, die werd opgebracht uit het spaargeld van zijn echtgenote. Dit bedrag werd formeel, als deel van de aankoop, door Erik Ensink aan zijn ouders betaald, die het vervolgens als vooruitbetaald erfdeel aan hun dochters uitkeerden. Op eenzelfde manier werd een deel van het aankoopbedrag door de ouders van Erik Ensink weggestreept, in de vorm van een schenking, vooruitlopend op zijn erfdeel.

De kern van de overname bestond uit een verzorgingscontract. In dit contract werden de nadelen ondervangen die voor de oudste generatie waren verbonden aan de eigendomsoverdracht op een moment waarop zij nog jaren te leven zouden hebben. In het contract werd vastgelegd dat zij tot op de laatste dag van hun leven het recht behielden op het bedrijf te wonen, en dat de nieuwe eigenaars, Erik Ensink en zijn vrouw, verplicht waren te voorzien in hun levensonderhoud en hen te verzorgen in geval van eventuele ziektes en gebreken.

Ik ga niet dit bedrijf opwerken voor broers en zusters. Zijn vader was het er best mee eens. Die zei: 'Dat hoeft niet, en dat kan ook niet'. Daar hebben we goede medewerking van gehad. 'Jullie hoeven niet voor die anderen te werken (...)'. De

een heeft een baan, de ander is getrouwd, en die ook: daar hoeven jullie niet voor te werken.' Als er niks geregeld is bij een notaris kunnen broers en zusters later zeggen: nou, laten we de hele boel taxeren en ieder krijgt zijn deel. Ben je met zijn vieren, dan gaat de pannekoek in vieren, en al die jaren dat je gewerkt hebt is de pannekoek groter geworden. (...) Wij hebben de andere kinderen betaald, volgens het taxatierapport. In dit geval de drie zusters. En de broer die kreeg grond. Het was in de tijd van de ruilverkaveling. Toen had mijn man z'n broer de mogelijkheid om grond die van dit bedrijf kwam tegen zijn eigen bedrijf aan te leggen. Dat is veel mooier. De jongste schoonzuster was getrouwd en die wilde zelf graag een beetje grond hebben om een huisje op te bouwen. Dus toen ging het zo. Zij zei: 'Als we het nou deden, krijg ik het geld, dan kan ik een huisje bouwen.' En mijn zwager zei: 'Als ik die grond krijg, dan kan ik verder van dit bedrijf afblijven, die gelegenheid krijg ik nooit weer.' (Corine Ensink-Overmars)

Deze zorgplicht werd financieel gewaardeerd, dat wil zeggen dat hierin een verdere mogelijkheid lag om te zorgen dat de bedrijfsovername feitelijk met gesloten beurzen verliep. Allereerst werd met het tekenen van het verzorgingscontract een deel van het aankoopbedrag voldaan. Ten tweede werden de broer en de zusters van Erik Ensink gestimuleerd mee te werken aan een financieel soepele overdracht, door hen contractueel te ontlasten van de wettelijk voorgeschreven onderhoudsplicht.

Achteraf verwijzen de verschillende generaties naar de economische noodzaak van dit gebruik in tijden waarin geen oudedagsvoorzieningen bestonden. Weliswaar bestond een wettelijke plicht tot onderhoud van familieleden, maar deze bood in lang niet alle gevallen een voldoende garantie. Het verzorgingscontract was een extra bescherming van de oudere generaties tegen de armoede, zoals die bijvoorbeeld leden van de stedelijke arbeidersklasse kon treffen. Het belang ervan komt in de volgende uitspraken tot uitdrukking:

Vroeger had je geen sociale voorzieningen. Die oudjes moesten toch ook aan hun laatste dag toekomen. Dan was je op de kinderen aangewezen. Ik denk ook dat dat een probleem was, als je geen kinderen had: wat dan? Als je een paar had op hoge leeftijd, dat lichamelijk niet meer in staat was om te werken? Ja dan had de kerk nog een potje ofzo. Maar dat was wel verschrikkelijk afzien. Dat is nu allemaal achterhaald. (Mark Ensink)

Vroeger was er ook geen andere mogelijkheid. Toen waren die verzorgingstehuizen er niet. Er waren geen bejaardentehuizen, dus het moest wel. Het was vanzelfsprekend dat je de oude mensen verzorgde. (Corine Ensink-Overmars)

Hoewel ook een verzorgingscontract niet altijd even goed werd nageleefd, vormde de sterke sociale controle een extra impuls voor de naleving ervan. In een positievere formulering kan gesteld worden dat in die tijden de

wederzijdse financiële afhankelijkheden werden herkend en erkend. Niet alleen op het moment dat ouderen hulpbehoevend werden, maar ook op lange termijn. De familie kon worden opgevat als een eenheid, waarbinnen opeenvolgende generaties in de verschillende fasen van hun leven via het familiebedrijf economisch met elkaar waren verbonden.

Vroeger waren de mensen ook iets meer afhankelijk van elkaar. Financieel. Dat ieder handje dat mee kon helpen noodzakelijk was. (...) Dat ging bij ons thuis ook zo. Als mijn opoe niet voor het eten zorgde, als mijn moeder dat allemaal zelf moest doen, dan kon ze achter bijna niet meewerken, dan werd het vanzelf al zo dat mijn vader ook minder vee kon houden. Dus ook minder inkomsten. Of je moet er vervangend personeel voor hebben. Maar dat kost ook geld. (...) Het was ook vanzelfsprekend. En dan was het vaak van: wat zullen de burens er wel niet van denken? Dat we daar bij elkaar zitten te kiftten ofzo, dat je er ruzie over ging maken. Vaak had je natuurlijk moeder en schoondochter ofzo: die waren altijd bij elkaar. Kijk moeder en schoondochter moeten natuurlijk ook vaak met elkaar omgaan, maar dan moet het natuurlijk wel klikken. (Rinie Ensink-Karnebeek)

In 1976 werden de grond en de boerderij van de ouders van Corine Ensink-Overmars overgenomen. Vanaf 1966 was de grond verpacht geweest aan derden. Bij de overname werd vastgelegd dat het echtpaar Overmars het recht van bewoning van de oude boerderij behield. Een verzorgingscontract werd echter niet opgesteld, waarvoor als belangrijkste reden wordt opgevoerd dat in die jaren ouderen recht op een AOW-uitkering hadden. Corine en haar schoondochter Rinie hebben het echtpaar wel tot op de laatste dag verzorgd. Ook bij deze overname kreeg een mede-erfgenaar, de zuster van Corine, een uitbetaling.

Externe financieringsbronnen

Zoals is beschreven verwierf het echtpaar Karnebeek enkele jaren na het overlijden van de oude heer Hiddink de verschillende rechten die tot op dat moment in handen waren van diens echtgenote. Dit hield in dat zij vanaf dat moment pachters van de grond en de boerderij waren, en eigenaars van het vee en de inmiddels aangeschafte inboedel en produktiemiddelen. Rond deze overname (in 1957) werd toen eveneens in een verzorgingscontract het echtpaar Karnebeek belast met de verzorging van de moeder van Mineke. Het recht op inwoning was reeds voor het overlijden van haar man vastgelegd.

Deze overname door een volgende generatie betrof in feite slechts een relatief kleine hoeveelheid goederen en levende have. Deze kon dan ook met gesloten beurs verlopen, want tegenover het bedrag van aankoop ston-

den het recht op verzorging, de inwoning van de oude mevrouw Hiddink, en een wettelijk toegestane schenking. Aanvankelijk wilde de oude mevrouw het bezit en de pachtrechten niet uit handen geven. Volgens haar dochter was de reden hiervoor gelegen in het feit dat zij daarmee de controle zou verliezen over haar enige bron van materiële zekerheid.

Mijn vader had altijd gezegd: u moet het nooit uit handen geven, want dan heb je later zelf geen cent meer. De meesten waren baas tot de dood toe. Hele oude mensen soms. (Mineke Karnebeek-Hiddink)

Hoewel noch Folkert noch Mineke het meer precies weten, is de introductie van de AOW vermoedelijk de doorslaggevende reden geweest om toch het bezit over te dragen aan de volgende generatie. In ieder geval zijn uit de AOW van mevrouw Hiddink de vooruitbetalingen van de erfdelen aan haar drie andere kinderen verricht. Deze erfdelen waren niet alleen vanwege wat werd vastgelegd omtrent verzorging en inwoning kleiner dan het erfdeel van Folkert en Mineke, maar ook omdat zij reeds jaren werkzaam waren op de boerderij en mede in het levensonderhoud van de oude heer Hiddink hadden voorzien.

Een jaar later kochten Folkert en Mineke de grond en de boerderij voor dertigduizend gulden van de Baron. Dit bedrag werd geheel geleend bij de Boerenleenbank. Dit was noodzakelijk omdat in de familie verder geen vermogen voorhanden was. Daarnaast betrof het een verwerving van eigendom buiten de familie, waardoor er geen mogelijkheden waren tot het treffen van gunstige financiële regelingen.

De overname van het bedrijf van de ouders van Folkert Karnebeek door één van zijn oudere broers verliep op een vergelijkbare wijze. Ook hier werd bij de verdeling meegerekend dat de opvolger de verzorging van zijn ouders op zich nam - die ook tot hun dood op de boerderij zijn blijven wonen - en dat hij reeds jaren thuis had meegewerkt.

‘Moderne’ erfopvolging

De maatschap

In vergelijking met de hierboven geschetste gang van zaken vertoont de overname in 1982 van het bedrijf van het echtpaar Ensink-Overmars door hun zoon Mark zowel overeenkomsten als verschillen. Ten tijde van de overname bestond reeds tien jaar een maatschap tussen vader en zoon:

Ik ben eerst als knecht bij mijn vader en moeder in het bedrijf gekomen (1967 - SH). Toen ik op de loonlijst stond was het gewoon: zoveel verdienen je, klaar. Toen we getrouwd zijn (1972 - SH) is het gewoon een kwestie geweest: we gaan een maatschap maken. (...) Kijk, als je trouwt, wil je normaal gesproken ook meer verdienen. Maar dat geld kan niet altijd uit het bedrijf getrokken worden. (...) Kijk en dan kun je in een maatschapsverband gewoon met schuldbekentenissen werken. De zoon heeft nog zoveel te goed van de vader voor gedane arbeid, zodat je dat later kunt verrekenen met de overname. Dan hoeft je het geld niet uit het bedrijf te halen. (...) In maatschapsverband kun je verschillende verhoudingen hebben. Wij zijn begonnen met 50-50, dat was 19 jaar geleden. In de loop der jaren is dat steeds bijgesteld, ten gunste van mij, tot mijn vader 65 werd (1982, SH). Toen heeft hij gezegd: ik wil uit de maatschap, het bedrijf is van u. Dat wou dus zeggen: volledig van u. Toen moest ik delen met mijn zuster. Het ging eigenlijk op dezelfde voet verder, dat is bij iedere overname: wat je overneemt wordt getaxeerd, en als je met twee bent, dan doe je er een streep onder. Maar met goedvinding van mijn zuster is dat op een milde manier gebeurd. (...) Er zit niet in verwerkt dat ik mijn ouders moet verzorgen. Dat wordt eigenlijk steeds minder, vanwege die sociale voorzieningen die er nu zijn voor oudere mensen. Dus dat is niet zo noodzakelijk meer. (...) Nu is het bedrijf zeker vijf miljoen waard, meer nog. Toen was het nog niet de helft, nog minder. Nu is het zo hoog door de waarde van het melkquotum. Ik had al een hele post op papier staan als mijn deel in het bedrijf, omdat ik een aantal jaren in maatschap was. Het bedrijf was dus niet meer alleen van mijn vader en mijn moeder. Door die maatschapvorming help je automatisch het bedrijf opbouwen, dat je daar een aandeel in hebt. Dus mijn vader kon niet het hele bedrijf verdelen, omdat er al een groot gedeelte van mij was. Maar wat er nog was dat moest ik overnemen. (...) Een half miljoen kwam ik tekort met het overnemen. Dat was wat mijn vader nog tegoed had toen ik het bedrijf overnam. Omdat ik gewoon een lening bij hem had, hoefde ik dat niet in financiële middelen te hebben. Dat wordt dan bij de notaris vastgelegd. En die zuster kreeg een groot gedeelte van mijn vader en moeder. In geld, dat was gewoon in puur geld. (...) Kijk, mijn vader kan die lening die hij aan mij gedaan heeft gewoon weer kwijtschelden. Dat is jaarlijks een bedrag, een kwijtschelding van die lening. Dat betekent dan wel weer dat ik daar weer successie van betaal. (...) Zo kun je zoiets in de hand houden. (Mark Ensink)

Opvallend is allereerst dat aan de overname een periode vooraf ging waarin Erik Ensink en zijn zoon Mark via een maatschap in een zakelijke relatie waren betrokken. Hoewel deze juridische bedrijfsvorm zeker nog niet algemeen ingang heeft gevonden, is wel sprake van een toename (Zwart 1990: 27). Via zo'n maatschap kan jaarlijks de winstdeling tussen de partners geregeld worden. Bij de start van een maatschap wordt de waarde van het bedrijf getaxeerd, met als gevolg dat de waardestijging in toekomstige jaren wordt afgeschermd tegen aanspraken van mede-erfgenamen.

Het belang van een maatschap blijkt als men beseft dat, door de enorme stijging van de grondprijzen - van ongeveer 1600 à 1700 gulden per hectare begin jaren vijftig, tot 50.000 à 60.000 gulden anno 1992 - een agrarisch bedrijf als dat van de familie Ensink een flink kapitaal vertegenwoordigt, zoals in het interviewfragment tot uitdrukking komt. Meer dan in vroegere periodes is daarom kapitaal benodigd bij de overname van een bedrijf.⁴ In het onderhavige geval werd geen beroep op vreemd kapitaal gedaan. Door het aangaan van de maatschap is de waardeestijging in de periode tussen 1972 en 1982 toegevalen aan Mark Ensink.

De maatschap startte op een 50%-50% basis, toen Mark Ensink halverwege de twintig was, en in de loop der tijd veranderde deze verhouding ten gunste van Mark Ensink. Met het oog op de overname vond de winstuitkering niet feitelijk plaats, maar werd deze in het bedrijf geïnvesteerd, onder gelijktijdige tekening van een schuldbekentenis door de eigenaar, Erik Ensink. Op die manier kon de overdracht van de eigendomsrechten op het moment waarop Erik Ensink de leeftijd van 65 jaar had bereikt, plaatsvinden met grotendeels gesloten beurzen. De schuldbekentenissen werden weggestreept tegen een deel van de kosten van de overname, terwijl vervolgens een resterende schuld aan de oude eigenaar, Erik Ensink, jaarlijks via wettelijk toegestane schenkingen kon worden voldaan. Vooruitlopend op de toekomstige verdeling van de erfenis kreeg Marks zuster een geldbedrag van haar ouders.

Een tweede opvallend verschil met eerdere bedrijfsovernames in de familie is de afwezigheid van een verzorgingscontract. Allereerst was het, onder invloed van de introductie van oudedagsvoorzieningen, voor de oudste generatie niet meer noodzakelijk om rond de overname de verzorging tot op de laatste dag veilig te stellen, en was het mogelijk dat Erik Ensink zich op zijn vijfenzestigste terugtrok uit de maatschap. Ten tweede werden het woonhuis, 'de oude boerderij', en een enkele omliggende kavel, niet door Mark Ensink overgenomen. Dit gedeelte van het bedrijf, gelegen in de dorpskern, bleef eigendom van het oudere echtpaar. Duidelijk was dat de nieuwe eigenaar en zijn gezin op den duur een nieuw te bouwen woning zouden betrekken, buiten het dorp, op de plek waar vroeger het bedrijf lag dat in 1976 werd overgenomen. Op die manier werd voor Erik Ensink en zijn vrouw zowel onderdak als de mogelijkheid voor kleinschalige productie voor eigen consumptie veilig gesteld. Daarnaast beschikte het oudere echtpaar over enige spaartegoeden, opgebouwd in de voorgaande periode van welvaartsstijging, waarop een beroep gedaan kan worden.

Een belangrijke overeenkomst is dat de medewerking van de familie nog steeds van cruciaal belang is bij de financiering van een bedrijfsovername.

En gezien de waardestijging van het bedrijf geldt dit misschien in nog sterkere mate dan voorheen. De waardevermeerdering van het bedrijf in de loop van de jaren zeventig is op zichzelf een reden geweest de bedrijfseconomische relaties tussen de familieleden te verzakelijken en de gezinseconomische relaties hiervan enigszins af te schermen. De afwezigheid van een verzorgingscontract heeft tot gevolg dat aanspraken van mede-erfgenamen niet meer uitgeruild kunnen worden tegen de verantwoordelijkheid voor de zorg voor ouderen. Het belang van deze aanspraken is echter afgenomen. Het kindertal in agrarische huishoudens is kleiner geworden. Meer dan vroeger betreden kinderen van agrariërs andere sectoren van de arbeidsmarkt en zijn zij wettelijk verzekerd tegen bijvoorbeeld ziekte en werkloosheid, en daarom, in gevallen van ziekte of werkloosheid, minder afhankelijk van de opbrengsten van het bedrijf.

Op andere punten is de familie belangrijk gebleven. Met het oog op de toekomstige erfopvolging, en vanwege het feit dat het bedrijf gedurende een lange periode voldoende op moest brengen voor het levensonderhoud van twee gezinnen, zijn in de jaren zeventig en tachtig enkele grote investeringen gedaan. Die bedrijfsbeslissingen hadden directe gevolgen voor het familieleven. Zo is hierdoor - tegen de tendens tot individualisering in die zich ook bij agrariërs voordoet - het tijdstip waarop het jongere echtpaar zelfstandig ging wonen enkele malen uitgesteld. Al met al hebben zij ruim achttien jaar een woning gedeeld met het echtpaar Ensink-Overmars.

Met het oog op een mogelijke toekomstige opvolging van Mark Ensink door zijn zoon Erik Ensink jr. wordt gedacht aan een vergelijkbare overgangssituatie waarin sprake is van een maatschap tussen de eigenaar en de beoogde opvolger. Een dergelijke constructie houdt de mogelijkheid open dat na verloop van tijd een beoogd opvolger uit de maatschap stapt. Hoewel dit wellicht niet veel voor zal komen, is deze mogelijkheid een kenmerk van een andere verandering. Minder dan vroeger spelen bij overnames voorstellingen over het veilig stellen van materiële zekerheid voor toekomstige generaties een rol. Buiten de familie en het familiebedrijf zijn alternatieven beschikbaar gekomen in de vorm van nieuwe werkgelegenheid en de bijbehorende verzekeringen.

De verzorgingsstaat en gestegen welvaart

Het bedrijf van het echtpaar Karnebeek is inmiddels opgeheven. Een jaar voor de gesprekken plaatsvonden zijn de boerderij en drie hectare grond verkocht. De boerderij en één hectare aan de jongste en inwonende zoon, en twee hectare aan een boer uit de omgeving. De prijs die de jongste zoon moest betalen kon voor een deel worden weggestreept tegen een

schenking, die even hoog was als het bedrag dat de overige vijf kinderen kregen uitgekeerd uit de opbrengst van de verkoop van de twee andere hectares grond. Daarnaast lag de verkoopprijs ver beneden de marktwaarde van ongeveer tweehonderdvijftigduizend gulden, omdat het echtpaar Karnebeek zonder huur te betalen het recht op inwoning behoudt tot op de laatste dag van hun leven.

Hij is de enigste nog. De anderen zijn allemaal al getrouwd. (...) Ja. Als dit te koop komt, dan zou je niet weten wat je ervoor moet beuren. Want het ligt hier mooi. 't Is wat een gek ervoor geeft. Maar toch zeker wel 250.000. (...) Hij heeft het niet tot z'n beschikking. Als hij trouwplannen heeft kan hij het achterhuis nog verbouwen. Er zit nog wel een woning meer in, maar dan moet je het verbouwen. (...) Het blijft in de familie. Als je het publiek gaat verkopen, dan weet ik niet wat je beurt hoor. (...) Er werden laatst nog een paar van die dingen verkocht en dan moet je eens zien hoeveel mensen uit de stad in de rij staan, die eigenlijk van buiten af komen. (...) Als je het aan iemand anders verkoopt moet je hier weg. Die wil hier dan zelf wonen en dan kun je alles inpakken. Ik wil hier ook graag blijven wonen. (Folkert Karnebeek)

Het echtpaar leeft momenteel van de AOW, de opbrengsten van het 'inscharen' op de resterende weidegrond, spaartegoeden en enige verkoop van varkensvlees. Gevoegd bij de gratis bewoning van de boerderij was hierdoor allereerst geen financiële aanleiding voor het sluiten van een verzorgingscontract. Zowel de - in vergelijking met vroeger - grotere welvaart als de financiële voorziening die door de overheid wordt aangeboden bieden het echtpaar voldoende materiële zekerheid. Ook over hulp en verzorging in geval van ziekte of gebreken die met de oude dag komen - het andere aspect dat traditioneel werd geregeld in een verzorgingscontract - is niets vastgelegd. Daarvoor worden vooral culturele en psychologische argumenten aangevoerd: kinderen hebben geen tijd meer, of willen zelfs geen tijd meer hebben; de belasting voor de kinderen is te zwaar; en de angst voor verwaarlozing of vereenzaming als de verzorging aan de kinderen wordt toevertrouwd. Al deze aspecten, die verwijzen naar de afhankelijkheid van ouders van hun kinderen, speelden vroeger weliswaar ook een rol, maar 'toen wisten de mensen niet beter' en 'toen moest het wel' op die manier bij gebrek aan alternatieven.

Mijn zoon die hier woont betaalt wel kostgeld. Deze zoon heeft geen tijd om thuis iets te doen. De woning is ook van hem. Hij is verplicht ons hier te laten wonen. Dat staat op papier. Maar hij hoeft mij niet te verzorgen. Als je echt ziek wordt: dat gaat tegenwoordig niet meer. Ja, het kon vroeger ook niet, maar het moest wel. Daar hebben ze geen tijd meer voor. Of ze willen zich geen tijd meer gunnen. Hoe je het noemen wilt. Als je echt beroerd wordt, ga je via de dokter

toch wel ergens naar toe. De mensen hebben veel meer afleiding en dan word je toch goed verzorgd. En de kinderen die hebben hun eigen werk. In een tehuis heb je mensen. (Folkert Karnebeek)

Verschillende overwegingen hebben geleid tot de verkoop van nog twee hectares grond. Allereerst moest - om redenen van rechtvaardigheid - ook aan de andere kinderen alvast een deel van de erfenis uitgekeerd worden op het moment dat de jongste zoon onder gunstige voorwaarden de boerderij en grond aankocht. Daarnaast heeft echter ook het aspect van de belastingwetgeving een rol gespeeld: 'Als je nu een sterfgeval hebt, dan ben je de sigaar. Dan kan je het niet allemaal schenken aan de kinderen.' (Folkert). Daarom is alvast een deel van het bezit, uitgesmeerd over twee jaar, weggeschonken aan de kinderen. De vier resterende hectares cultuurgrond en de bosgrond zijn nog in het bezit van het echtpaar Karnebeek. Mettertijd kunnen alle zes de kinderen evenveel recht doen gelden op de opbrengst van deze gronden.

Van verzorgingscontract naar verzorgingsstaat

In de titels van de beide vorige paragrafen staan de termen 'traditioneel' en 'modern' tussen aanhalingstekens, omdat in de onderlinge economische afhankelijkheden in agrarische families, voorzover die tot uiting komen in de gang van zaken rondom erfopvolging, zowel continuïteiten als veranderingen zijn waar te nemen. In deze slotparagraaf worden die continuïteiten en veranderingen op basis van de gegeven beschrijvingen gekarakteriseerd.

Uit het materiaal komt het onverminderde belang van het familiale aspect bij bedrijfsovernames naar voren. De manier waarop de familie een rol speelt is wel van karakter veranderd. Bedrijfsovername is tegenwoordig een zaak tussen het ouderlijk echtpaar en de beoogde opvolger en diens gezin. Andere familieleden spelen alleen nog een rol bij de verdeling en de vaststelling van de hoogte van het erfdeel. Een belangrijke overeenkomst is dat bij overnames nog steeds getracht wordt het bedrijf intact en onder zo gunstig mogelijke condities over te dragen. De manieren waarop deze doelstellingen verwezenlijkt worden zijn echter van karakter veranderd. Het geval van de familie Ensink laat zien dat mede met behulp van moderne juridische en belastingtechnische constructies een traditioneel patroon van overerving wordt gehandhaafd.

Een eerste verandering betreft de levensfase waarin bedrijven worden overgedragen (familie Ensink-Overmars) of opgedoekt (familie Karnebeek-Hiddink). In de loop der tijd is het steeds ongebruikelijker geworden dat

eigenaren nog lang na hun vijfenzestigste levensjaar formeel eigenaar blijven van het familiebedrijf. Die verandering hangt samen met een verandering van de manier waarop één van de vraagstukken waarvoor families zich bij overnames geplaatst zagen werd opgelost. Nog in de jaren vijftig was het zo dat voor het levensonderhoud en de verzorging van de oudste generatie een oplossing gevonden moest worden wanneer deze de zeggenschap over haar middelen van bestaan kwijt raakte. De oplossing werd veelal gevonden in het opstellen van een verzorgingscontract. Desalniettemin bleven veel ouderen, mede uit angst voor vereenzaming of verwaarlozing, zo lang als het ging en vaak tot aan het einde formeel eigenaar. In zulke gevallen kwam het voor dat een beoogd opvolger, wanneer niets was geregeld, niet kon profiteren van gunstige financiële regelingen. Soms betekende deze gang van zaken ook dat een bedrijf werd opgedeeld, en elk van de afzonderlijke delen minder levensvatbaar was dan het geheel geweest zou zijn.

Vanaf de introductie van de AOW en de feitelijke afschaffing van de wettelijk voorgeschreven onderhoudsplicht tussen volwassen familieleden van verschillende generaties⁵ konden ouderen zich echter terugtrekken uit het bedrijf zonder dat zij op dat moment in een afhankelijke positie ten opzichte van familieleden kwamen te verkeren. In het geval van de hier geportretteerde familie heeft ook de welvaartsstijging wellicht een rol gespeeld. Het echtpaar Ensink-Overmars en het echtpaar Karnebeek-Hiddink beschikken beide nog over enige grond, levende have en spaarte-goeden.

Een ander probleem dat van oudsher moest worden opgelost werd gevormd door de aanspraken van familieleden. Voor zover broers en zusters van de opvolger niet zelf een bedrijf waren begonnen, al of niet via een huwelijk met iemand van agrarische afkomst, of op een andere manier buiten het bedrijf een betrekking hadden, waren ook zij voor hun levensonderhoud van de opbrengst van het bedrijf afhankelijk. Tevens hadden alle broers en zusters het recht, vastgelegd in het erfrecht, op een deel van de waarde van het vermogen van de ouders, wanneer deze kwamen te overlijden. Als een testament werd opgemaakt konden zij in elk geval aanspraak maken op de legitieme portie. Tenslotte kon het voorkomen dat eventueel nog ongehuwde ooms en tantes van de toekomstig eigenaar economisch van het bedrijf afhankelijk waren of hun wettelijk vastgelegde aanspraken tot gelding wilden brengen. Voor een soepele afhandeling van die aanspraken was een beoogd opvolger afhankelijk van de bereidwilligheid van mede-erfgenamen, die zelf weer mede bepaald werd door de economische positie die zij inmiddels bereikt hadden. Daarnaast ging echter een belangrijke impuls in de richting van zulke soepele regelingen uit, wanneer de

opvolger de verzorging van zijn (schoon-)ouders op zich nam. Dat werd immers 'met geld gewaardeerd'.

Op het eerste gezicht zou de bereidwilligheid van familieleden tegenwoordig nog groter moeten zijn dan in de jaren voor en vlak na de Tweede Wereldoorlog. Allereerst is met de noodzaak van het veiligstellen van de verzorging van de oudere generatie ook de mogelijkheid verdwenen dat de verzorgingsplicht van de opvolger met geld - door zowel ouders als broers en zusters - gewaardeerd kan worden. Tevens is voor de financiering van een overname inmiddels een veelvoud aan kapitaal benodigd in vergelijking met vroeger, als gevolg van onder andere de enorme stijging van de grondprijzen.⁶ Wanneer het aankomt op het verdelen van een erfenis zal dit belang ook zeker op de voorgrond treden.

Toch is de bereidwilligheid van familieleden minder belangrijk geworden. Allereerst is het aantal wettelijke erfgenamen afgenomen, door wijzigingen in het erfrecht, maar tevens door de afname van het kindertal. Uit de gevalsbeschrijving komt daarnaast naar voren dat kinderen uit agrarische families meer en meer buiten de agrarische sector aan de slag raken, daartoe deels gedwongen door ontwikkelingen van rationalisering en de daarmee gepaard gaande afname van de agrarische werkgelegenheid, deels uit vrije keuze, aangetrokken door de kansen en voorzieningen in andere sectoren. Een veel belangrijker ontwikkeling is echter de manier waarop erfopvolging tegenwoordig in z'n werk kan gaan. Het geval van de overname door Mark Ensink en zijn vrouw Rinie van het bedrijf van Marks ouders is daarvoor exemplarisch. De overdracht van het bedrijf is zakelijk voorbereid en uitgevoerd, en heeft zich in feite over een periode van vijftien jaar uitgespreid, waarbij opvalt dat vader en zoon achtereenvolgens tot elkaar in relatie stonden als werkgever-werknemer, partners in een maatschap, en debiteur-crediteur. Door deze wijze van werken is een aanzienlijk deel van de waarde die het bedrijf rond de overname vertegenwoordigde afgeschermd tegen aanspraken van mede-erfgenamen en is de rol van de familie beperkt.

Noten

* Het onderzoek waarop dit artikel is gebaseerd werd gesteund door de Stichting Sociaal-Culturele Wetenschappen, die wordt gesubsidieerd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk onderzoek (NWO), en uitgevoerd

onder begeleiding van A. de Regt van de Vakgroep Sociologie van de Universiteit van Amsterdam. Ik dank Ali de Regt voor haar commentaar op een eerdere versie van dit artikel.

1. Zie Verrips-Roukens (1982) voor wijzigingen in de pachtwet en verhoudingen tussen pachters en verpachters.
2. In sommige gevallen werd al in een vroeg stadium een toekomstige bedrijfs-overname notarieel vastgelegd, en werd de taxatie gepleegd op het moment dat de oudste generatie nog volop de verantwoordelijkheid voor het bedrijf droeg. Op die manier kon de meerwaarde die in de loop der tijd zou ontstaan, worden afgeschermd tegen aanspraken van mede-erfgenamen. Soms werd in deze situaties het recht op inwoning en vruchtgebruik van de grond veilig gesteld voor de weduwe of weduwnaar van de oudste generatie.
3. Een probleem dat zich ging voordoen met de stijging van de gemiddelde levensduur was het feit dat sommige

generaties niet of nauwelijks toekwamen aan zelfstandige bedrijfsvoering (Zwart 1990, 164).

4. Dit is een belangrijke reden voor de toename van de rol van banken (vgl. Zwart 1990, 27).

5. Deze plicht bestaat nog wel volgens artikel 392 BW, Boek I, maar wordt niet meer dwingend opgelegd aan familieleden van mensen die een beroep doen op de diverse sociale voorzieningen en verzekeringen, zoals bijvoorbeeld de AOW en de ABW.

6. Een hectare landbouwgrond kost nu ongeveer zestigduizend gulden, maar 'met melk' levert een hectare ongeveer een ton op.

Literatuur

CBS, *Het jaar 1993 in cijfers*. 's-Gravenhage: CBS, 1993.

CBS, *Negentig jaren statistiek in tijdreeksen*. 's-Gravenhage: SDU, 1989.

Knippenberg, H. & B. de Pater, *De eenwording van Nederland*. Nijmegen: SUN, 1988.

Ploeg, S. van der, *The Expansion of Secondary and Tertiary Education in the Netherlands*. Nijmegen: ITS, 1993.

Regt, A. de, Erfrecht en de veranderende betrekkingen tussen familie- en gezinsleden, *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 18 (1991) 2 (okt).

Swaan, A., *Zorg en de staat*. Amsterdam: Bert Bakker, 1989.

Verrips-Roukens, K., *Over heren en boeren*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1982.

Wilterdink, N., *Vermogensverhoudingen in Nederland*. Amsterdam: Arbeiderspers, 1984.

Zwart, S., *Agrarische huishoudens*. Wageningen: Landbouwuniversiteit; Vakgroep Huishoudstudies, 1990.